

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ СООБЩЕНИЯ

ՍՏՈՒԳԱՔԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թանասիր. գիտ. քեկեաժու Մ. Ա. ԱՂԱՐԵԿՅԱՆ

ՅԱՅԵԼ

Հնդեվրոպական լեզուների «ցատկել, ոստնել, ցայտել» ընդհանուր իմաստներով միավորվող բառերի համար ստուգաբանական բառարաններում հաճախ նշվում են տարբեր արմատներ: Յ. Պոկորնին, օրինակ, ալդ բառերը հանդիպում է *sket-/skæt-, *(s)ker-, *(s)kek-, *(s)kel- և այլ արմատների¹, իսկ Ա. Էռնուն և Ա. Մեյլեն, որոնց հետևում են նաև այլ լեզվաբաններ, դրանց համար ընդհանուր են համարում միայն բառակազմի *sk հնչյունական պակցությունը²:

Ալդ բառերի համեմատահամադրական վերլուծությունը, սակայն, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանում եղել է *skē- արմատ, որն ունեցել է հերթագայվող ձայնավորներով իր տարբերակները: Այսպես՝ *skē/*skā- հերթագայվող ձևերին կարելի է հանդիպել բաղմաթիվ բառեր՝ հին վերին գերմ. sciel «ցատկող, ոստնող», sceron «լինել կայտառ, թռչկոտող», լիտվ. skėrys, skėrelis «մորեխ», հուն. σκαρῖος «ցատկել, ոստնել», լատին. scatō-, -ere «ցայտել» և այլն: Արմատի *ske-/sko- տարբերակները նույնպես վկայված են մի շարք բառերով՝ հին իռլանդ. io-cerdaim «նետել, շարտել», միջին վերին գերմ. scherzen «ուրախ թռչկոտել», հին սլավ. skok «ցատկ, ոստյուն», լիտվ. šokti, šoku, šokau «ցատկել, պարել», հուն. σκορῖναι «(վեր) ձգվել, հորանջելով ձգվել», ցերեկ. սիոնել³:

Հնդեվրոպական նախալեզվում նշված իմաստներով *skē- արմատ առանձնացնելուն խանգարիչ հանգամանք չպետք է դիտվի այն, որ արմատը մաքուր ձևով լեզուներում վկայված չէ: Այն պահպանվել է հիմնականում և, և բաղաձայններով և ր, և ձայնորդներով աճած ձևերով, որոնք իմաստով միմյանց չեն հակադրվում, հետևաբար ալդ հնչյունները տվյալ դեպքում իմաստազատիչ դեր չեն կատարել: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ համապատասխան բառերում և, k, r, և հնչյունները եղել են կա՛մ աճականներ, կա՛մ բայահիմք կազմող բաղադրություններ:

Հայերենը պահպանել է նշված աճականներով (կամ բաղադրություններով) մատենագրությամբ վկայված և բարբառային բաղմաթիվ բառեր:

¹ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern und München, 1965—1968, էջ 950, 933, 929, 923.

² A. Ernout et A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1932, էջ 863.

³ Այս և մյուս դեպքերում հնդեվրոպական լեզուների օրինակները հիմնականում բերվում են ըստ Պոկորնու նշված բառարանի:

Ա. Մեյեն հնդեվրոպական լեզուների այդ բառերին ծագումնաբանորեն մոտեցնում է հայերեն ցայտել/ցայթել բայը⁴, իսկ վերջինիս և ցատկել բայի հետ մերձավոր կապ նկատել է գեո Շ. Տերվիշյանը⁵։ Սակայն ցատկել բայը առաջին անգամ հնդեվրոպական *skat «ցատկել, ոստնել» արմատին է հանգեցրել Շ. Աճառյանը՝ որպես հայերեն կ աճականով աճած ձև⁶։

Գ. Բ. Զահուկյանը հնդեվրոպական *(s)ker-ձ- «ցատկել, շուրջը ոստոստալ, պտտվել» նախաձևից է բխեցնում մի շարք բարբառային բառեր՝ ցոլկել (*skēr-th-) «ցնկնել», ցուկ (*skēr-) «նոր ծիլ, նորահաս տունկ. տղա երեխա», ցրկեցնել, ցրիտցնել «դուրս ցայտեցնել», ցրֆել «թափել, ցրցրել», ցրֆոնել «վրան ցայտել», որոնք համեմատում է հուն. σκαρύνω «ցատկ», σκαρτάω «ցատկել», հին իսլանդ. skúja «ջահել կով, երինջ», հին իռլանդ. fo-cerdaím «նետում եմ», cuirthe «նետում է, դնում է» և այլ բառերի հետ, որոնց համար Յ. Պոկոռնին նույնպես ընդհանուր է համարում հնդեվրոպական *(s)ker- «ցատկել, շուրջը ոստոստալ. պտտվել» արմատը⁷։

Բարբառային այս բառերը թե՛ ձևով և թե՛ իմաստով կապվում են ցիւր, ցրեմ բառերին, որ Շ. Աճառյանը հանգեցնում է sk'er- արմատին։ Նա գտնում է, որ այդ արմատը պահպանվել է միայն հայերենում և հին հնդկերենում՝ churāyati, chorayati «ցանել, ցրել» (ԱԲ, հատ. 4, էջ 456)։

Ըստ Ա. Մեյեի ցիւր արմատը ցելուլ «ճեղքել» և հնդեվրոպական լեզուների այլ բառերի հետ (հուն. κερύω «կտրել, խուզել», հին հնդկ. kratī «ցանել, շաղ տալ, թափրտել», karayeiti «ցանել», լատին. secō, -āre «կտրել») գալիս է *sek- «կտրել» արմատի *sk- հիմքից, որի *sken- տարբերակից էլ ծագում է հայերեն ցան բառը⁸։ Բայց Յ. Պոկոռնին հնդեվրոպական լեզուների այս և նման այլ բառեր դնում է վերը նշված *(s)ker- «ցատկել» արմատի տակ։

Ինչ խոսք, ձևով նման *skē- և *sek- արմատներն իրենց դարգացման ընթացքում կարող էին իմաստային դաշտերով նույնպես մոտենալ՝ ստեղծելով ձևիմաստային քիչ տարբերակված բառեր։ Բայց հայերեն ցիւր արմատով և հնդեվրոպական լեզուների «ցատկել, ցայտել» իմաստներով բառերի ձևիմաստային կապն ավելի համոզիչ է, որ երևում է հենց վերը բերված բարբառային բառերի օրինակից։ Ուրեմն, ցիւր-ը գալիս է *skē- արմատի *-r աճականով *skēr- ձևից, իսկ ցան-ը նույն արմատի թույլ ձայնավորով և *-n աճականով *skən- նախաձևից։

Հնդեվրոպական *skē-/skā- արմատին պետք է հանգեցնել նաև հայերեն ցայել բառը, որը «Հայկազյան բառարանում» չկա, իսկ Աճառյանի «Այմատական» և «Գավառական» բառարաններում բացատրված է «մի քիչ ջրով լվալ» (ԱԲ, 4, էջ 449)։ «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»

⁴ A. Ernout et A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 863։

⁵ Շ. Ա. Աճառյան, Հայերեն զավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 1053 (այսուհետև՝ կնշվի դրբի վերնագրի հապավված ձևը՝ ԳԲ)։

⁶ Շ. Ա. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. 4, Երևան, 1979, էջ 633 (այսուհետև տեղում կնշվի դրբի վերնագրի հապավված ձևը՝ ԱԲ)։

⁷ Գ. Բ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 292։ J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 933։

⁸ Ա. Ա. Աճառյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978, էջ 156։

տրված են բառի մի քանի նշանակություններ. «1 Լվացված շորը մաքուր ջրի մեջ ողողել, պարզաջրել, մաքրաջրել, 2 ցողել, շաղել, ցնցողել, 3 ցրել (հեղուկի մասին), շաղ տալ, շաղ տալով սպառել, վերացնել»⁹։ Այս նշանակություններով էլ ցայել բառը շատ գործածական է հայերեն բարբառներում։ Ինչպես տեսնում ենք, հատկապես «ցողել, շաղել, ցրել» իմաստներով, որ հավանաբար մյուսներից ավելի հին են, այն մոտենում է վերը նշված հայերեն բառերին։

Լեզվաբանական դրականության մեջ այս բառի որևէ ստուգաբանության չենք հանդիպել։ Հ. Աճառյանը իր «Հայերենի գավառական բառարանում» այն բերում է ողողել, ցողել բառերի շարքում (ԳԲ, էջ 851)։ Դա չի նշանակում, իհարկե, որ նա ցայել-ը նույնպես համարում է այդ ընտանիքին պատկանող, հետևաբար հնդեվրոպական *pel-/*pol- արմատից ծագող բառ, քանի որ աշխատության բառահոգվածների կազմման հիմնական սկզբունքը ոչ թե բառակազմական-ծագումնաբանական է, այլ՝ իմաստաբանական։ Բացի այդ, ոչ գրաբարում և ոչ էլ աշխարհաբարում (ներառյալ բարբառները) ու/ոդ > այ կամ հակառակ տիպի հնչյունափոխություն, որով հնարավոր լինեի այդ բառերի միջև ծագումնաբանական կապ դիտել, չի նկատվում։ Եթե անգամ այդպիսի հնչյունափոխություն որևէ խոսվածքում կամ բարբառում գոյություն ունի, ապա տվյալ հարցում այն էական դեր կատարել չի կարող, որովհետև այդպիսի հնչյունափոխությամբ բարբառը կամ խոսվածքը եզրային, մեկուսացված դիրք պետք է գրավի, որից լեզվական փաստի (տվյալ դեպքում բառի) շատ թվով այլ բարբառներին անցնելու հավանականությունը փոքր է։ Իսկ ցայել բառի տարածման սահմանը բավական մեծ է. այն ընդգրկում է գրեթե ամբողջ արևմտյան բարբառներն ու արևելյան բարբառների մի մասը (տե՛ս ԳԲ, էջ 851)։

Ցայ- արմատը կարող էր ծագել հնդեվրոպական այնպիսի մի նախածեղից, որն ունենար *skē- արմատի թույլ ձայնավորով տարբերակ՝ *skə-։ Համապատասխան բառերի համար կարելի է ենթադրել *t ածականով նախածեղի՝ *skēt-/*skət-, որ և գտնում ենք Յ. Պոկոռնու ստուգաբանական բառարանում¹⁰։ Այս դեպքում հայերեն բառը պետք է ունենար *skəi- արմատի ձայնավորով հաջորդված նախածեղի։

Բայց եթե ընդունում ենք հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում *skē- արմատի անկախ գոյությունը, ապա հնարավոր է նաև, որ այն որպես բայարմատ (բայահիմք) ստանար *-to, *-tu, *-ti բայածանցները։ Հնդեվրոպական բառարմատը լիաձայն ածանցով բաղադրվելիս ունենում էր թույլ ձայնավորում՝ *skəto-, *skətu-, *skəti¹¹։ Լեզուներում պահպանված համապատասխան բառերում հնդեվրոպական արմատն ունի թույլ ձայնավորում, ինչպես՝ լատին. scatō, -ere (scateō, -ēre) «ցայտել», միջին իռլանդ. scadán «մեզ», հին լիտվ. skastù, skataũ, skasti «ցատկել, ոստնել», հետևաբար դրանց երկրորդ նախածեղից ծագելը գտնում ենք ավելի հավանական։

⁹ Է. Բ. Աղաջան, Արևի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 1468։

¹⁰ J. Pokorny, *Եզվ. աշխ.*, էջ 850։

¹¹ S. Բ. Բենվենիստ, Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, էջ 195—200։

¹² Հանդես, № 3

Հայերեն ցայել բառի համար, որ լեզուների այս խմբի բառերին ձևով և իմաստով մոտ է կանգնած, նույնպես ավելի հավանական է կանխադրել արմատի թույլ ձայնավորով և նշված բայածանցներից որևէ մեկով նախաձև:

Ա. Մեյեն լատիներեն և լիտվերեն լեզուների նշված բառերին անմիջական մերձավոր է համարում հայերեն ցայտել/ցայրել բայը, սակայն նրա համար որևէ նախաձև չի առաջարկում¹²: Այդ լեզուների բառարմատներին հայերենում ճշտորեն համապատասխանում է ցայ- և ոչ ցայտ- արմատը, որը հնդեվրոպական լեզուներում անմիջական մերձավորներ չունի: Պետք է ենթադրել, որ այն առաջացել է հետագայում՝ ցայ- արմատին թ/տ ածականի հավելումով, որ հայերենին խորթ երևույթ չէ (հմտ. ձիգ-ձգտել, փակել-փակտել, փերել-փերթել, ցուկ-ցութել):

Հետաքրքիր է նշել նաև, որ հայերենում կա բայերի մի խումբ, որտեղ բայահիմքը այ երկհնչյունից հետո վերջանում է ք կամ տ բաղաձայններով: Այդ բայերն ընդհանրապես են ոչ տևական, արագ, հանկարծական գործողություն շարժառարարություն, օր., գայթել, կայթել, խայտալ, ճայթել, ցայտել (ժայթփել, սայթափել): Կա՞մ այս բայերը, միևնույն իմաստային խմբի մեջ միավորվելով, կազմվել են մեկը մյուսի նմանությունով, կա՞մ էլ թ/տ ածականը հնում ինչ-որ ժամանակ, հայերենում բային հաղորդել է ոչ տևական, հանկարծական գործողության իմաստ, որ այս կամ այն չափով պահպանվել է այս խմբի բայերում:

Ամեն դեպքում ցայտել/ցայրել բայի կազմության բացատրությունը հայերենի բառակազմական մակարդակում ավելի համոզիչ է, քան՝ հնդեվրոպականում:

Հայերեն ցատկ արմատը, իհարկե, անմիջապես ցայտ-ից չի բխում, ինչպես ենթադրում է Տերվիշյանը: Եթե հնդեվրոպական լեզուների վերը նշված իմաստային դաշտով միավորվող բառերի համար կանխադրում ենք *skē- ընդհանուր արմատ, ապա ցատկ բառը հավանաբար գալիս է հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից *skē- արմատի թույլ ձայնավորով, *-t ածականով և *-ko ածանցով *skətko- նախաձևից:

ՄՈՐՄՈ(Ն)Ջ, ՄՈՐՄՈՐԻ(Ն)Ջ, ՄՈՐ/ՄՈՐԻ, ՄՈՐՄ

Մատենագրությամբ ավանդված մրջիւն և մրջիմն ձևերն ակնհայտորեն նման են հնդեվրոպական լեզուների նույն իմաստն ունեցող բառերին (հին սլավ. mravi, հին իսլանդ. maurr, կոռն. muryon, հուն. μύριον և այլն):

Այդ բառերը թաբուի հետևանքով, ինչպես ենթադրվում է, դեռ ամենավաղ ժամանակներում ենթարկվելով տարբեր հնչյունափոխությունների, իրարից այնքան են հեռացել, որ այժմ դժվար է դրանց համար ոչ միայն մեկ ընդհանուր նախաձև, այլ նույնիսկ մեկ ընդհանուր արմատ կանխագրելը: Յ. Պոկոռնու «Հնդեվրոպական լեզուների ստուգաբանական բառարանում», օրինակ, այդ բառերի համար տրվում են ոչ թե մեկ ընդհանուր արմատ կամ նրա տարբերակները, ինչպես մյուս դեպքերում, այլ՝ նախաձևեր՝ *moruĩ-, *uormo-, *mormo-, *mouro-, (*meuro-)¹³:

¹² A. Ernout et A. Meillet, *ոչ- աշխ.*, էջ 868:

¹³ J. Pokorny, *նշվ. աշխ.*, էջ 749:

Հնդեվրոպական լեզուների «մրջյուն» իմաստով բառերի վերաբերյալ լեզվաբանների ստուգաբանական դիտողություններից ելնելով, դրանց համար կարելի է ենթադրել երկու հիմնական նախաձև՝ *mormo- և *mormi-: Թաբուի ազդեցությամբ երկու m-երից մեկը ենթարկվել է տարնմանական հնչյունափոխության. լեզուների մի մասում բառասկզբի m-ն է հնչյունափոխվել v-ի կամ b-ի, ինչպես՝ հին հնդկ. vāmra-, vāmri, լատին. formīca, հուն. βόρυξ, βόρυξ, հայ. վրչեմնր, բրչեմնր (բրբռ.), մյուսում՝ բառամիջի, ինչպես՝ հին սլավ. mŕavi, հին իռլանդ. moirb: Գերմանական լեզուների համար, թեպետ ենթադրվում է *mouro-/*meuro- նախաձև (տե՛ս J. Pokorny, նույն տեղում), սակայն դրանցում առկա է նույնպիսի տարնմանական հնչյունափոխություն՝ *morm(o)->*morm(o)>*mour(o)- (հմմտ. հին իռլանդ. maurr): Գերմանական ժամանակակից լեզուների համապատասխան բառերի համար կանխադրվող *meuriōn(<*meuri-) նախաձևը նույնպես կարելի է հանգեցնել *mouri-<*mormi- ձևին, քանի որ այդ լեզուներում ou>eu անցում հաճախ է դիտվում: Երբեմն էլ երկու m-երը նույնությամբ պահպանվել են՝ հուն. μύριος, դոր. μύριος: Այս ամենի հետևանքով ստացվել են բառային զուգաձևեր:

Որոշ դեպքերում այդ բառերն իրար հակադրվում են նաև արմատի ձայնավորով: Մի քանի լեզուներ ունեն արմատի u ձայնավորով ձևեր, որտեղ u-ն հնդեվրոպական o-ին չի հանգում՝ հուն. μύριος, βόρυξ (նաև βόρυξ, βόρυξ, լատին. furmīca (նաև formīca), հայ. մրջիմն (*մուրջիմն)¹⁴:

էոնուն և Մեյեն լատիներենի բառաձևի համար ենթադրվում են ոչ թե հետագա or>ur հնչյունափոխություն, այլ՝ ավելի հին ծագում¹⁵: Հայերեն բառը կարող էր զալ արմատի ինչպես u այնպես էլ երկար o ձայնավորով նախաձևից: Բայց քանի որ այլ լեզուներում արմատի երկար o վկայված չէ, հայերեն բառի համար նույնպես կանխադրելի է *u ձայնավորով նախաձև:

Ուրեմն, պետք է ենթադրել, որ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում եղել է «մրջյուն» իմաստով բառարմատի երկու տարբերակ՝ *mor-/ *mur-, որոնք հնարավոր է, ունեցել են տարածքային բաշխվածություն: Հնդեվրոպական բարբառներն այդ արմատից բառեր են կազմել *-m ածականի (զուցե՛ց *mo ածանցի) միջոցով՝ *morm(o)-/*murm(o) կամ արմատի կրկնությունամբ, ինչպես լատիներենի և հունարենի համար ենթադրվում են էոնուն և Մեյեն¹⁶:

Նախքան հայերեն մրջիմն ու մրջիմն բառերը հնդեվրոպական այս կամ այն նախաձևին հանգեցնելը պետք է պարզել նրանց՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած կապն ու փոխհարաբերությունը:

Հ. Աճառյանը մրջիմնը համարում է հետագայում առաջացած ձև, իսկ մրջիմն-ը ստուգաբանում է որպես մուրջ, «ուր -ջ մասնիկ է, որի վրա հետո ավելացել է -իմ մասնիկը» (ԱԲ, հատ. 3, էջ 371): Բայց հայտնի է, որ հատկապես ա և ի ձայնավորներից հետո դիրքում ինչպես նախագրաբարյան,

¹⁴ Ռուսերեն муравей ձևը, *моревей-ի փոխարեն, համարվում է мурава «մարգագետնի հյութալի խոտ, ճիմ» (мур, мурок «մարգագետնի խոտ») բառի ազդեցություն (А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1959 էջ 569, М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1977, էջ 10):

¹⁵ A. Ernout et A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 364.

¹⁶ նույն տեղում:

այնպես էլ զրաբարյան հայերենին հատուկ է մ/ւ հերթագայություն, ընդ որում մ-ն է հնչյունափոխվում լ-ի, և ոչ հակառակը՝ *amor- > *ամուր > ամուր, պաշտաման-պաշտան, գոչման-գոչին¹⁷: Հետևաբար նախնական է մրջիմն ձևը, իսկ մրջիմն-ը նրանից առաջացած տարբերակ է: Տեղին է հիշել նաև, որ -իւն մասնիկով իրեր, կենդանիներ ցույց տվող բառեր չեն կազմվում:

Պոկոռնին թեպետ մրջիմն-ի համար կանխադրում է *morim--ից եկող *murimno-նախաձև, սակայն նրա ծագումը համարում է չպարզաբանված (տե՛ս նշված բառարանը, էջ 749):

Այլ լեզվաբաններ, ինչպես, օրինակ, Գ. Զուրաբյան, գտնում են, որ մրջիմն բառը թաբուի հետևանքով աղավաղված ձև է: Նա ընդունում է Բուզգեի առաջարկած նախաձևը՝ *murim > *mrmmimn, որտեղ, սակայն, անբացատրելի է մնում -imn բաղադրամասը¹⁸:

Այս բառն ունի բարբառային բաղմաթիվ ձևեր, որոնք նրա ստուգաբանական քննության ժամանակ հետազոտողների ուշադրությունից դուրս են մնացել: Մինչդեռ տվյալ զրական բառի ոչ միայն պատմական, այլ նաև նախապատմական անցյալի շատ կնճռոտ հարցեր պարզելուն հաճախ կարևոր նյութ են մատուցում հենց նրա բարբառային ձևերը:

Հ. Աճառյանը «Հայերենի արմատական բառարանում» մրջիմն բառի դիմաց բերում է քսանից ավելի բարբառային ձևեր, որոնք, սակայն, կարելի է հանգեցնել մի քանի հիմնաձևերի. ՄՐՋԻՄՆ՝ մուրջ'իմ (Հաճին), մրջիմ (Երեվան, Թբիլիսի), մոջիմ (Ագուլիս), մրնիմ (Մոկթ), մոնիմ (Ողմի), մոչ'նմ (Նոր-Ջուղա), մոնեմ (Ալաշկերտ, Մուշ, Սալմաստ, Վան), մրչեմնո, վրչեմնո (նաև բրչեմնո. վ-ն և բ-ն երկու մ-երի տարնմանության արդյունք են, չարաբաղ), ՄՐՋԻԻՆ՝ մրչուն (Կարին), մոչուն (Ռոտոսթո), մոռչիմ (Ասլանբեգ), մըրջ'ըր'ուն (Հունգարահալք), ՄՈԻՐՋՈԻՄ/ՄՈՐՋՈՐՄ՝ մուլչում (Նոր-Նախիջևան), մրոչում (Խարբերդ), մրոնըմ (Մարաշ), մրոնըմ (Մարաղա), մըրջըմ (Ադանա), մէլչում (Համշեն, բարբառին հատուկ ու > ը > է, ո > յ հնչյունափոխություններով), մրջ'ոմ (Սվեդիա), մոնեոմ, մոսջ'ոմ (Ջեյթուն), ՄՈՐՄՈՆՋ՝ մորմոնջ (Լոռի, Ղազախ, նաև Ղարաբաղ), ՄՈՐՄՈՐԻՆՋ՝ մորմորնջ (Շամախի), (տե՛ս ԱԲ, հատ. 3, էջ 371): Քանի որ մրջիմն-ը, ինչպես նշվեց, մրջիմն-ից ավելի հին է, ապա հայերենի թե՛ զրաբարյան և թե՛ բարբառային բոլոր ձևերը բխում են հետևյալ հիմնաձևերից՝ մորսո(ն)ջ, մուրջում/մուրջում, մորմոռինջ, մրջիմն:

Մորմոնջ բառը կարելի է համարել -ջ ածականով այնպիսի ձևերին, ինչպես՝ բողրոջ, պաղպաջ, մրմոնջ, տրտունջ, խխունջ և այլն, որտեղ ենթադրվում է՝ կա՛մ ջ-ն ածական է, որից առաջ բաղաձայնն ընկել է, կա՛մ երկրորդ բաղաձայնի վերջին բաղաձայնն է փոխվել ջ-ի: Այս դեպքում մորմոնջ ձևը մոր- արմատով կրկնավոր բարդություն է (ջ-ից առաջ և հնչյունը հետագա հավելում է):

¹⁷ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménienne classique, Vienne, 1936, էջ 48; Գ. Բ. Աղաբեկյան, Հին հայերենի հոլովման սխեմներ և նրա ծագումը, Երևան, 1957, էջ 172; Գ. Բ. Джаукян, Очерки дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, էջ 237; Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատ. 3, 1957, էջ 44, 62:

¹⁸ G. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, էջ 52:

ինչպես վերը նշվեց, հնդեվրոպական լեզուների «մրջյուն» նշանակող բառերի համար կանխադրելի է նաև արմատի կրկնությունը նախաձևեր: Հայերենը նույնպես դիմել է բառակազմական այդ միջոցին, բայց հնդեվրոպական *mor և *mur արմատներից ստեղծել է իրեն հատուկ *մորմոջ/*մուրմուջ կրկնավոր բարդությունները, որոնցից էլ ծագել են հայերեն բարբառների համապատասխան ձևերը:

Աչք է զարնում *մորմոջ/*մուրմուջ և մորջոմ/մուրջում ձևերի նմանությունը: Երկրորդում պարզապես մ և ջ հնչյունները ենթարկվել են հայերեն բարբառներում տարածված դրափոխական հնչյունափոխության, ինչպես հնդեվրոպական այլ լեզուներում. տվյալ դեպքում դրան կարող էր նպաստել նաև թաբուի երևույթը:

Ուրեմն մորմոջ, մորջոմ/մուրջում հիմնաձևերին հանգող հայերեն բառերի համար պետք է կանխադրել *մորմոջ/*մուրմուջ ընդհանուր նախաձևեր:

Մորմորինջ բառը նույնպես արմատի կրկնությամբ ձև է: Այստեղ կա-
նելի է առանձնացնել մորմոր- կրկնավոր հիմք և -ինջ ածանց: Հայերենին հատուկ է -րնջ ածանցով միջատներ և կակղամորթներ նշանակող բառեր ստեղծելը. ինչպես՝ բաղինջ, «մլակ, փայտոջիլ», կողինջ, եղինջ (Ղբբ.) «խխունջ» և այլն: Որպես իմաստային միևնույն թեմատիկ խմբի մեջ մտնող բառ մորմորինջ ձևում նույնպես առկա է -ինջ ածանցը:

Մրջիմն բառը կարելի է ստուգաբանել երկու կերպ. կա՛մ նրա նախաձևը հանգում է հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանին, կա՛մ այն *mur- արմատից հայերենի հողի վրա առաջացած ձև է:

Եթե հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան բառերի *morm-/ *murm- հիմքը համարում ենք հնդեվրոպական շրջանի *-m ածականով նախաձև, ապա հայերեն մրջիմն բառը կարող էր ծագել հնդեվրոպական *murmī-լո> *մուրմիջ: Իսկ i-ով հիմք վկայված է նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում՝ հմատ. կոուն. muryon, հին հնդ. varmī, հին սլավ. mravi, լատին. formica:

Ինչպես արդեն նշվեց, Բուզդեն նույնպես կանխադրում է *murmī] նախաձև: Սակայն այնուհետև ստուգաբանությունն ընթանում է ոչ համոզիչ ուղիով: Նա, մրջիմն ձևը ստանալու համար, այդ նախաձևին ավելացնում է չստուգաբանված -իմն բաղադրամասը: Բացի այդ, եթե բաղադրյալ ձևում անշեշտ ու-ի անկումը բնական է թվում հայերենի համար, ապա անբացատրելի է մնում -mi- վանկի սղումը՝ *murmī] > *murj-imn:

Հնդեվրոպական մի քանի լեզուների օրինակները և հայերեն բարբառային ձևերը մեզ հուշում են, որ այստեղ նույնպես, հնարավոր է, տեղի է ունեցել մ և ջ հնչյունների դրափոխություն՝ *մուրմիջ > *մուրջիմ: Ապա անշեշտ ու-ի սղումով և բառավերջին և հնչյունի հավելումով, որ հայերենին հատուկ է, ստեղծվել է մրջիմն ձևը:

Հնարավոր է նաև, որ *morm- հիմքին հայերեն -իջ ածանցն ավելացել է ավելի ուշ՝ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից հետո¹⁹:

19 Ի դեպ՝ -իջ ածանցը, որ հայերեն որոշ բառերում հնդեվրոպական շրջանին հասնող հնունթյուն ունի՝ *-i-լո- (հմատ. երինջ, հուն. εριφός, լատին. aries) հետագայում նույնացվել է իրանա-արաբական փոխառությունների միջոցով հայերենին անցած -ին, -ինջ ածանցների, որի հետևանքով այժմ դժվար է հին՝ նախքան փոխառությունները և նոր կազմությունները միմյանցից տարբերազատել:

Կարելի է ենթադրել նաև, որ հայերենը արմատի *mwr- տարբերակից նույնպես կազմել է կրկնավոր ձև՝ *մուրմուրինջ: Վերջինս կարող էր անշեշտ ու-երի անկումով դառնալ *մւմւրինջ (հմմտ. ծուռ-ծոծոել, ջուր-ջրջրիկ, մւմուռ-մւմուալ), ինչպես նաև կրկնվող վանկերից երկրորդի, որ հաջորդված է մեկ այլ վանկով, ձայնավորի սղումով՝ *մուրմւրի(ն)ջ (հմմտ. հուրհուրալ, ջոկջկել, քանդկնդել):

Այնուհետև մ'և ջ հնչյունների դրափոխությամբ պետք է ունենայինք *մւրիմն կամ *մուրջրիմն և ոչ՝ *մւրջրիմն, *մուրջրիմն, քանի որ հայերենի բառավերջին -նմ կապակցություն հատուկ չէ: Իսկ եթե նախապես բառը ն հնչյուն չի ունեցել, ուրեմն այն բառավերջում ավելացել է հետագայում, ինչպես շատ այլ դեպքերում: Ե՛վ *մւրջրիմն, և՛ *մուրջրիմն ձևերը իրենց բնական զարգացմամբ կարող էին դառնալ մւրջիմն:

Մւրջիմն բառը թեպետ վաղ ժամանակներից մատենագրությամբ վկայված հին ձև է, բայց չպետք է մոռանալ, որ այն միշտ էլ ժողովրդի առօրյա գործածական բառերից է եղել: Հետևաբար, նախքան գրական լեզու մուտք գործելը, եթե անգամ այդ ժամանակը համարվի V դարը, այսինքն՝ խոսվածքների քիչ տարբերակվածության շրջանը, այն կարող էր արդեն «ոչ ընտիր»՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին բնորոշ երանգ ունենալ, մի բան, որ նկատվում է նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուների համապատասխան ձևերում: Այդ պատճառով բառի ստուգաբանության վերջին տարբերակի համար չիք է ծառայել բարբառային մուրմուրինջ ձևը, որի նմանությամբ կանխագրել ենք նաև *մուրմուրի(ն)ջ նախաձև: Այնուհետև ստուգաբանական կոահումները թվում է հենվում են ժամանակակից բարբառներին բնորոշ բառակազմական միջոցների և հնչյունական օրենքների վրա՝ արմատի կրկնություն, նման վանկերից մեկի կամ երկուսի ձայնավորների սղում, հնչյունների դրափոխություն: Բայց հենց սրանք են, որ ունեն խոր հնություն և հանգում են հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանին: Հայերենը, հատկապես նրա ժողովրդական տարբերակը, իր զարգացման բոլոր փուլերում պահպանել է դրանք: Այնպես որ բարբառային մուրմուրինջ ձևը հնարավոր է սկիզբ է առնում անցյալի հին շերտերից: Պարզապես «մրջյուն» նշանակող ձևերի յուրաքանչյուր ժամանակ անհավանական են թվում մեկ բառի սահմաններում ամփոփվող ամենատարբեր փոփոխությունները:

Ընդհանրապես հնդեվրոպական լեզուներում կան բառեր, որոնք կրել են հնչյունական դանդաղ, հաճախ դժվար բացատրելի փոփոխություններ: Դրանք հիմնականում շատ գործածական կամ թաքուի ենթարկվող բառեր են: Բնենալով միևնույն զրդապատճառները, այդ հնչյունափոխությունները միշտ չէ, որ ունենում են ընդհանուր սկիզբ: «Մրջյուն» նշանակող բառերի դեպքում, օրինակ, երկու m-երի տարբերական հնչյունափոխությունը հավանաբար հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից է գալիս, որովհետև այն առկա է շատ լեզուներում: Բայց այդ բառը, շարունակելով ենթարկվել թաքուի, իրարից բավական հեռացած բարբառներում կրել է նոր, այս անգամ դրափոխական հնչյունափոխություն, որ ամեն մի բարբառում կատարվել է յուրովի. արիական լեզուներում դրափոխվել են r և m հնչյունները՝ varma, vama, գերմանականում՝ r և u՝ հին իսլանդ. maurr, իսկ հայերենում, ինչպես տեսանք, բառամիջի մ' և բառավերջի ջ հնչյունները:

Այսպիսով, «մրջյուն» նշանակությամբ հայերեն բաղմաթիվ բառերի համար պետք է կանխադրել հնդեվրոպական *mor-/*mur- արմատին հանգող, բայց հայերենի հողի վրա ստեղծված *մորմոջ/*մուրմուջ և *մորմորի(ն)ջ/*մուրմուրի(ն)ջ նախաձևեր: Մրջիմն ձևի համար հնարավոր են նաև հնդեվրոպական հիմքին հետագայում հայերեն -ինջ մասնիկի հավելումով ստեղծված կամ հնդեվրոպական *murmi-jo- նախաձևեր:

Ստուգաբանական այս վարկածների հավանականությունը մեծանում է նրանով, որ հնդեվրոպական *mor-, *mur- արմատները և *morm- հիմքը հայերենում վկայված են նաև որպես առանձին բառեր:

«Հայերեն արմատական բառարանում» մոր, մուր, մորմ բառերը դիտվում են ծագումնաբանորեն իրար հետ կապված ձևեր և բացատրվում են. «Մի տեսակ թունավոր միջատ. լատին. tarantulla» (ԱԲ, 3, էջ 347): Դրանց ստուգաբանության վերաբերյալ Աճառյանը նշում է միայն Ղափանցյանի կողմից արված վարկածը, որը հավանական չի գտնում, բայց և իր կողմից որևէ այլ ստուգաբանություն չի առաջարկում:

Գ. Ղափանցյանը, ինչպես պարսկերեն mar- «օձ» բառը, հայերեն **ձևերը** նույնպես հանգեցնում է հնդեվրոպական *mər, *merə «մեռնել» արմատին (ԱԲ, նույն տեղում): Սակայն հօգուտ այդպիսի ստուգաբանության խոսող, այլ լեզուների տվյալներով հաստատվող փաստարկներ չունենք: Իսկ պարսկերեն mar-ը հնդեվրոպական մյուս լեզուներից անկախ ստեղծված բառ է, և հայերենի համապատասխան բառերի հետ դիտվող նրա ձևափոխության կապը համոզիչ չէ: Մոր, մուր, մորմ բառերը *mer- «մեռնել» արմատից հայերենի հողի վրա նույնպես չեն ստեղծվել, քանի որ այդ արմատը հայերենում վկայված է մեռ- (մեռանիմ) և մար- (մարդ) ձևերով:

Դրանք ձևով ճշտորեն համապատասխանում են հնդեվրոպական լեզուների «մրջյուն» նշանակող բառերին, բայց իմաստով նրանցից տարբերվում են: Սակայն ստուգաբանվող բառերը մրջիմն-ի հետ, մտնելով նույն թեմատիկ խմբի մեջ, կարող էին ծագել միևնույն արմատից: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ հնդեվրոպական *mor-/*mur- արմատից հայերենում ավանդված մոր, մուր, մորմ ձևերը, որ սկզբնապես նշանակել են «մրջյուն», սկսել են գործածվել նաև արտաքնապես մրջյունին նմանվող թունավոր միջատի կոնկրետ տեսակ նշանակելու համար: Աստիճանաբար այդ նշանակությունը դարձել է գլխավոր՝ դուրս մղելով մյուսին: Իսկ «մրջյունի» համար այդ ձևերից զուգահեռաբար ստեղծվել են նոր բառեր, որոնց մասին վերնարդեն խոսվեց:

Այսպիսի վարկածը գալիս է պատասխանելու նաև այն հարցին, թե ինչու հայերեն «մրջյուն» նշանակող բառերը ձևով շատ են տարբերվում հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան բառերից:

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ

Кандидат филол. наук М. А. АГАБЕКЯН

(Резюме)

Для слов и.-е. языков с общим значением „прыгать“ можно восстановить корень *skē- (*skē-/sk-, *ske-/sko-), который в отдельных языках засвидетельствован только с детерминативами. К этому корню с глагольным суффиксом восходит и арм. say(el) < *skā-ti- (или *skā-to, *skā-tu-). Слово saytel/cayt'el, которое по А. Мейе соответствует лат. scatō, -ere, лит. skastù, skasti, возникло позже—прибавлением армянского детерминатива t' t' к say-; так что вышеуказанным словам близкородственна основа say-, а не sayt/t'.

Сохранившиеся в армянском и.-е. корень *mōg-/mug- и основа *mōgm(i)-/*mugm(i)- со значением „муравей“ (*մոր, մոր, մորմ*), должно быть, означали также вид ядовитого насекомого (tarantulla); это значение постепенно вытеснило первичное значение „муравей“. Для последнего образовались новые формы от того же корня: mōgmōj/mugmūj, mōgmō(n)j/*mugmū(n)j. В результате метатезы m и j возникли диалектные формы mōgmōj, mugjūm и т. п. Из форм mōgmōj и mōgmōjw первична mōgmōj, которую можно этимологизировать двояко: она или восходит к и.-е. *mugmī-jo-, или же образовалась на почве армянского языка (*mugmū(n)j > *mugmū(n)j > *mugmū(n)j). В обоих случаях, надо полагать, имела место метатеза m и j: *mugmū(n)j > *mugjūm > mōgmōj.